RECENZIÓ

RUSSELL KIRK: AMERIKA BRIT KULTÚRÁJA (BUDAPEST: MMA KIADÓ 2020) 158.

https://doi.org/10.51783/ajt.2022.2.05

1. Russell Kirk (1918–1994) az amerikai konzervativizmus második világháborút követő történetének megkerülhetetlen klasszikusa. Tudományos életműve – hatalmas publicisztikai munkássága és szépirodalmi alkotásai mellett – részben eszmetörténeti fókuszú volt,[1] részben pedig az amerikai identitás kérdéseire irányult.[2] E témák mellett Kirk foglalkozott azzal a kérdéssel is, hogy milyen konzervatív vonásai vannak az amerikai alkotmánynak, és – nem meglepő módon – eszmetörténeti szempontból az alkotmány konzervatív jellege mellett érvelt.[3] Konzervativizmus, eszmetörténet, irodalom: vonzó tárgyak mind, de mégiscsak kérdéses, hogy egy jogtudománnyal foglalkozó folyóiratban hogyan kaphat helyet egy olyan Kirk-mű kritikai ismertetése, mely a brit kultúra amerikai hatásával foglalkozik. Ha belelapozunk a kötetbe, ez az ellentmondás azonnal feloldódik, ugyanis látható, hogy a kötet négy fő fejezete közül kettő jogi témájú, vagyis nem érdektelen a jogtudomány számára sem.

Kirk *America's British Culture* című műve[4] 2020-ban jelent meg magyarul az MMA Kiadó gondozásában.[5] A fordítást Pásztor Péter műfordító végezte, akinek a nevét angol nyelvű történelmi[6] és filozófiai[7] tárgyú munkák fordításai már korábban ismertté tették. Kirk művei közül ez az első, amely magyarul megjelent, és a magyar kiadás sikerének esélyét minden bizonnyal fokozza, hogy megőrizte a szerző stílusának könnyedségét és olvasmányosságát, ami egyértelműen a fordító érdeme. A kötet megjelenése azért is fontos, mert Kirk életművének feldolgozása a magyar nyelvű szakirodalomban ugyan már megkezdődött az utóbbi évtizedben,[8] de magyar fordítások hiá-

[1] Russell Kirk: *The Conservative Mind. From Burke to Santayana* (Chicago: Henry Regnery 1953).

[2] Russell Kirk: *The Roots of American Order* (Illinois, La Salle: Open Court 1974).

[3] Russell Kirk: *The Conservative Constitution* (Washington D.C.: Regnery Gateway 1990).

[4] Russell Kirk: *America's British Culture* (New Brunswick: Transaction Publishers 1993).

[5] A kötetről a megjelenést követően Pogrányi Lovas Miklós írt recenziót. Pogrányi Lovas Miklós: „A szabadság és a rend összeegyeztetése" *Országút*, 2020. augusztus 27., *https://orszagut.com/kritika/a-szabadsag-es-a-rend-osszeegyeztetese-577*. Egedy Gergely már korábban, egy 2016-ban megjelent írásában bemutatta és elemezte Kirk művének alapgondolatait az angol eredeti alapján, lásd: Egedy Gergely: „Az Egyesült Államok kulturális identitása: Russell Kirk értelmezése" in Pogrányi Lovas Miklós (szerk.): *Konzervatív reneszánsz az Egyesült Államokban* (Budapest: Századvég 2016) 51–67.

[6] Pl. James Harpur: *A keresztes hadjáratok* (Budapest: Egmont 2005).

[7] Pl. Northrop Frye: *Az ige hatalma* (Budapest: Európa 1997).

[8] Lásd többek között: Egedy Gergely: *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban. John Adamstól Russell Kirkig* (Budapest: Századvég 2014) 473–504.; Mezei Balázs: „Russell Kirk és Molnár Tamás kapcsolata" in Pogrányi Lovas Miklós (szerk.): *Kon-*

nyában egyelőre az eszmetörténészek és politikatudósok privilégiuma maradt az eredeti művek tanulmányozása. E jól sikerült fordítás talán „kiszabadíthatja" Kirk e művét, illetve a szerzőt is e szűkebb közegből, és lehetővé teheti, hogy szélesebb körben is ismerkedni kezdjen a magyar közgondolkodás, beleértve a jogászságot is, Kirk oly gyakran stimuláló és gondolatébresztő meglátásaival.

2. A kötet – beleértve a bevezetést és a konklúziót is – hat részre tagolódik, és ezek közül két kulcsfejezet jogi jellegű. Összhangban a szerző céljaival – a brit örökség feltérképezése a modern amerikai kultúrában és annak apologetikus védelme – az első fejezet általában foglalkozik a kultúra kérdésével, és amellett érvel, hogy az elit- és a közkultúra nem választható el egymástól. Kirk egyértelműen úgy látja, hogy a brit kulturális hagyomány a mai napig meghatározó az amerikai kultúrában, noha az leginkább az elit sajátja volt az elmúlt évszázadokban, de egyes elemeit az oktatás, a nyelven és az irodalmon keresztül, hatékonyan közvetítette. Amerika jelenlegi helyzetében ezért a brit kultúra értékei megkerülhetetlenek. Kirk szavaival: „Ha ezt a hagyományt tartósan és széles körben hanyagolnánk, az amerikai nemzet a magánéletben a gorombaság, a közéletben pedig az anarchia és a nyers erő politikája felé sodródnék". (21. o.)

A kiinduló tézisek megfogalmazását követően Kirk önálló fejezetben mutatja be az angol nyelv szerepét az amerikai identitás formálásában, valamint ahhoz kapcsolódva az angol nyelvű irodalom civilizációs hatásait. A harmadik és negyedik fejezet jogi kérdéseket tárgyal: a harmadikban a szerző a *common law* hagyományának hatását elemzi, míg a negyedikben a képviselet szerepével foglalkozik az amerikai történelemben. Az ötödik fejezet az amerikai erkölcs és oktatás brit gyökereit tárja fel, és kiemeli a kereszténység alapelveinek kultúra- és civilizációformáló hatásait. A záró részben pedig Kirk becsatlakozik abba a kortárs vitába, hogy vajon valóban multikulturálissá tehető-e az Egyesült Államok és kultúrája, és szenvedélyesen érvel amellett, hogy a brit gyökérzet nem „vonható ki" az amerikai kultúrából az identitás elvesztése nélkül. Ezért szerinte helyesebb a multikulturalizmus kihívásait lehetőségnek látni, a vitának pedig valójában a brit eredetű amerikai kultúra megerősítéséhez, revitalizációjához kell hozzájárulnia.

Mint láthatjuk a két jogi kérdéskört – a joguralomét és a képviseletét – az amerikai kultúra közegébe ágyazva mutatja be Kirk, és ezzel már eleve igen érdekessé teszi a tárgyalást, hiszen azt hangsúlyozza, hogy e két jogintézmény nem választható el a kulturális közegtől, másrészt arra is utal, hogy e jogintézmények egy nemzeti kultúra fontos építőkövei is. E ponton Kirk öntudatlanul is dialógusba lép, és összhangba kerül azokkal a jogelméleti irányzatokkal, melyek a jog és a kultúra szoros kapcsolatát – vagy akár elválaszthatatlanságát – helyezik a középpontba.[9] Ebben az értelem-

zervatív reneszánsz az Egyesült Államokban (Budapest: Századvég 2016) 123–149.; Pogrányi Lovas Miklós: „Russell Kirk Burke-recepciója" in Pogrányi Lovas Miklós (szerk.): *Konzervatív reneszánsz az Egyesült Államokban* (Budapest: Századvég 2016) 150–172.

[9] Lásd pl. Pierre Legrand: „European Legal Systems Are Not Converging" *The International and Comparative Law Quarterly* 1996/1. 52–81., *https://doi.org/10.1017/s0020589300058656*.

ben e mű erősen érvel a jogot és kultúrát összekapcsoló jogelmélet mellett is.

3. Az első jogi témájú rész, a III. fejezet címe a *Törvény elsőbbsége*. E részben Kirk nagy ívű panorámát rajzolva mutatja be a *common law* hagyomány hatását az amerikai jogi kultúra kialakulására, a *common law* hagyomány előnyeit is megvizsgálva. Függetlenül a szerző szándékától, e rész egyfajta szenvedélyes védőbeszédként is olvasható, mely a *common law*, illetve különösen a *rule of law* mellett száll síkra.

Kirk kiindulópontja jellegzetesen konzervatív, szerinte „minden jogrendszer célja, hogy fenntartsa a békét, azaz megelőzze az erőszakot és csalást, vagy pedig elrettentsen az ilyesmitől, hogy az emberek békében, valamelyest biztonságban élhessenek a közösségükben, és művelhessék kultúrájukat". (41. o.) Az angol jogrendszer véleménye szerint a béke megőrzésének egyik legsikeresebb eszköze, történelmi távlatban is. Ezt követően hosszabban foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy miben tér el a *common law* a kontinentális jogrendszerektől, és a következőket látja a főbb megkülönböztető elemeknek: (i.) a *stare decisis* elvén alapuló precedensrendszert, mely kiszámíthatósága ellenére is kellően rugalmas, (ii.) a *common law* eljárások kiegyensúlyozott rendszerét, mely a semleges bírói szerepre épül, (iii.) a jog elsőbbségének elvét, valamint (iv.) az esküdtszékek intézményét, mely utóbbi a jogi ismeretek terjesztése mellett a polgári képviselet gyakorlatát is továbbhagyományozta. A fentiek miatt a *common law* kifejezetten alkalmas a „társadalmi harmónia" (47. o.) elősegítésére, illetve konzervatív jellege is vitathatatlan. Nem véletlen, hogy a függetlenségi háború kitörésekor a *common law* által biztosított egyenjogúság kifejezett hivatkozási pont volt, és így „az amerikai forradalom nem szakította szét a brit és az amerikai jogi kötelékeit: az amerikai köztársaság ehelyett újabb fejezetekkel egészítette ki a *common law* szövevényes történetét". (47. o.)

Kirk szerint a *common law* széles körű amerikai hatásában döntő szerepet játszott Blackstone *Commentaries*-a. Vagyis, szerinte valójában Blackstone volt az a médium, akin keresztül a *common law* szellemisége gyökeret tudott verni az Egyesült Államok jogi kultúrájában, amely a 18. század második felétől kezdett formálódni.[10] Minderre annak ellenére került sor, hogy Blackstone toryként „nem rokonszenvezett az amerikai hazafiak ügyével" (47. o.), jól megírt, szintetizáló munkája mégis amerikai jogászok generációi számára vált alapművé. E recepciós folyamatot elősegítette, hogy 1771–1772-ben megjelent a *Commentaries* első amerikai kiadása Philadelphiában, majd 1803-ban napvilágot látott az első olyan kiadás is, melyet egy amerikai jogtudós – St. George Tucker – kommentált, az amerikai viszonyokat figyelembe véve. Blackstone hatását értékelve Kirk egészen odáig megy el, hogy ő „szinte nagyobb befolyásra tett szert Amerikában, mint Britanniában." (48. o.)

Több ténnyel is alátámasztja Kirk a *Commentaries* döntő hatását. Elsőként említendő, hogy intézményesült jogászképzés hiányában Blackstone műve volt a jogi tudás megszerzésének egyik legfontosabb forrása, lényegében a jogászi szocializáció első állomása a 18. század

[10] E formálódási folyamatról lásd: Nagy Tamás: „Jog és irodalom: kezdetek eszmények" *Iustum Aequum Salutare* 2007/2. 57–69.

végén és a 19. század elején Amerikában. (49. o.) Edmund Burke egy beszédében arra hivatkozott, hogy a *Commentaries* ugyanannyi példányban kelt el az Atlanti-óceán két oldalán, ami azért is lehet meglepő, mert az újvilági gyarmatok akkori népessége még jóval kisebb volt, mint az Brit-szigeteké. (50. o.) Továbbá megemlítendő, hogy Blackstone gondolatai nyilvánvalóan áthatották az amerikai alkotmányozást is, akár a szabadság, akár a tulajdon fogalmát tekintjük. Egyértelműen Blackstone hatását mutatja az államhatalom igazolásának visszavezetése is a tulajdon védelmére. A szellemi hatástörténet szempontjából pedig ki kell emelni, hogy az USA első nagy jogásznemzedékének tagjai – John Marshall, James Kent és Joseph Story – tagadhatatlanul Blackstone szellemi örökösei voltak, amit szépen illusztrál az az egyszerű tény is, hogy Kent[11] és Story[12] is kiadott *Commentaries* címmel művet: ezek mai napig az amerikai jogtudomány első meghatározó műveinek számítanak. Blackstone *Commentaries*-a „minden más műnél inkább biztosította a brit és az amerikai politikai és jogi intézmények közötti folytonosságot" (53. o.) – összegez Kirk.

A köztársaság megalakítását követően heves viták folytak a *common law* amerikai létjogosultságáról, melynek során komoly ellenérvek is elhangzottak. Thomas Jefferson például kifejezetten megvetette a *common law* intézményét, és Blackstone művének népszerűségét látta a „toryzmus" irányába történő elhajlás egyik okának. A 19. század elején Jeremy Bentham is ajánlkozott egy új amerikai törvénykönyv kidolgozására, mely túllépett volna a *common law* avítt szellemiségén. Azonban, a viták hevessége ellenére, a *common law* intézménye szilárdan fennmaradt az Egyesült Államokban, és ennek fő oka Kirk szerint egyszerűen az, hogy nagyon hatékonyan képes a béke fenntartására a „jog uralma alatt". (57. o.)

A fejezet lezárásként Kirk még kifejti, hogy a joguralom – *rule of law* – az Egyesült Államokban is ugyanolyan hatékonyan működik, mint Angliában. Ennek hátterében részben az legfelsőbb bíróság munkája áll, de a hatékonyság nem lenne lehetséges az előbbiekben bemutatott brit gyökerek nélkül. A francia forradalom, a szovjet rendszer uralma, valamint a latin-amerikai átalakulási kísérletek mind-mind arra mutatnak rá, hogy e kulturális gyökérzet nélkül az „írott alkotmány önmagában merő csapda és káprázat". (60. o.)

4. A IV. fejezet – *A képviseleti kormányzás öröksége* – a képviselet közjogi kérdéskörét vizsgálja. Kirk az előző fejezettel megegyező narratív stratégiát követ, a brit megoldás rövid bemutatását követően részletesen ismerteti, hogy ez a struktúra hogyan jelent meg az amerikai történelem kezdeti időszakában, és hogyan maradt fenn a forradalmat követően, biztosítva a kulturális kontinuitást.

Kirk értelmezésében a képviseleti kormányzás azt jelenti, hogy „a politikusnak nevezett személyek testülete intézi a közügyeket a jelen lenni nem tudó sokaság helyett". (61. o.) Különbséget kell tenni a küldött és a képviselő között – ezzel Kirk rámutat az angol politikai képviseleti rendszer egyik esszenciá-

[11] James Kent: *Commentaries on American Law* (New York: O. Halsted 1826–1828).

[12] Joseph Story: *Commentaries on the Constitution of United States* (Boston-Cambridge: Hilliard, Gray and Company-Brown Shattuck and Co. 1833).

lis jellemzőjére. A küldött mindig a küldők pontos utasítása szerint jár el, ezzel szemben a képviselő a választói nevében szavaz ugyan, de azt a saját legjobb belátása szerint teszi. Kirk e ponton egyértelműen Burke felfogását teszi magáévá, amit részletesen be is mutat egy későbbi részben, a Burke korában zajló viták kontextusában (72–76. o.). Kirk véleménye szerint a képviseleti rendszer és a képviseleti kormányzás területén eddig Nagy-Britannia és az Egyesült Államok mutatkozott a „legéletképesebbnek" (62. o.) – jóllehet ezekben az országokban is megjelentek már problémák –, ez a siker pedig elválaszthatatlan a brit történelmi gyökerektől.

Kirk értelmezése szerint a 13. századi Angliában jelent meg először a képviselet intézménye, ami alapvető kapcsolatban állt a királyság működtetéséhez szükséges források iránti igénnyel. A *Magna Carta* aláírását követően ugyanis a király már nemigen tudott a nemesektől jövedelmet szerezni, így tehát más rétegekhez, köztük a közrendű polgárokhoz kellett fordulnia adóbevételért. Az angol történelemben 1295-ben, egy országgyűlést összehívó királyi leiratban jelent meg először a „képviselő" kifejezés, a mögötte lévő fogalom pedig azt is jelentette, hogy a képviselőik útján a közrendűek is bekapcsolódhattak az államügyek alakításába. E rendszer működésének a kulcsa az a római jogi elv volt, hogy „ami mindenkit érint, azt mindenkinek jóvá kell hagynia" (64. o.), gyakorlati szempontból pedig „az erszény hatalmán" alapult, vagyis azon az elven, hogy a kért forrásokat az közrendűekből kiformálódó alsóháznak is engedélyeznie kellett innentől kezdődően. Ezen az alapon épült fel a brit parlamentarizmus a 17. századra, és külön ki kell emelni, hogy a *Bill of Rights* 1689-ben kifejezett védelmet biztosított a képviseleti kormányzásnak.

A 17. századi amerikai gyarmatokon ugyanez a felfogás érvényesült: Kirk szerint ezt legszemléletesebben a virginiai Polgárok Házának létrejötte fejezte ki, mely mindössze tizenkét évvel Virginia megalapítását már működni kezdett. A gyarmatokon, amint arra Kirk rámutat, ugyanaz a kormányzati minta működött, mint a Brit-szigeteken: a végrehajtó hatalmat a király vagy a tulajdonos által kinevezett kormányzó gyakorolta, aki mellett gyakran az előkelőség soraiból formálódó tanács állt, e két intézménnyel szemben pedig a gyarmatok lakossága az összehívott képviselőkből álló gyarmatgyűléseken fogalmazta meg akaratát. Izgalmas kérdés volt, hogy vajon a gyarmatok mennyiben tartoznak a brit parlament fennhatósága alá: a közvélekedés szerint a gyarmatok elismerték ugyan a korona hatalmát, azonban önálló, a gyarmatok lakosságát képviselő intézményrendszerrel rendelkeztek.

Mivel a képviseleti kormányzás brit hagyománya gyakorlatilag megszilárdult a gyarmatok alapítását követően Észak-Amerikában, nem csodálkozhatunk azon, hogy „a forradalom idején nem okozott különösebb nehézséget a gyarmati kormányzatokat tagállami kormányzatokká alakítani". (77. o.) Kirk emellett azt is kijelenti, hogy az „1787-es Alkotmányozó Nemzetgyűlés valóban a képviseleti kormányzás soha felül nem múlt teljesítménye volt". (76. o.)

Az „új köztársaságban" (79. o.) tehát a brit képviseleti kormányzás hagyományos formái éltek tovább a tagállamokban, gyakran csak annyi változással, hogy a gyarmatgyűlésekből tagállami képviselőházak lettek. A nemzeti – köz-

ponti és föderális – képviselet rendszerének kialakításánál azonban már nem lehetett kizárólag a korábbi hagyományokra alapozni, és végül olyan kompromisszumos megoldás született, mely megosztotta a politikai felelősséget a tagállamok és a központi kormányzat között. Kirk szerint azonban a nemzeti szinten is észre lehet venni a brit megoldásokkal való hasonlóságokat, hiszen a szövetségi Képviselőház „sokban hasonlít a westminsteri Alsóházhoz" (80. o.), míg az „Egyesült Államok Szenátusa többé-kevésbé párhuzamban áll a Főrendiházzal" (81. o.). Kirk arra is felhívja a figyelmet, hogy az elnök intézménye is merít a brit tapasztalatból, az elnök „ugyanis nem más, mint választott király" (82. o.). Az alkotmányozók, érvel Kirk, erős végrehajtó hatalomban gondolkodtak, és „ugyanazokkal a jogkörökkel ruházták fel az elnököt, mint amelyekkel III. György rendelkezett 1765-öt megelőzően". (82. o.) E ponton Kirk hivatkozik Henry Sumner Maine-re is, aki szintén felismerte ezt a hasonlóságot, és bemutatta *Popular Government* című művében. Kirk végső konklúziója szerint, „akárhogy is, »a királyokat övező isteni természet«, úgy látszik, számos polgár szemében az elnök személyét is körülveszi". (84. o.)

5. E recenziónak nem feladata Kirk e művének általános értékelése, különösen azért nem, mert Egedy Gergely, Kirk munkásságának egyik legszakavatottabb hazai ismerője ezt már korábban megtette. Egedy szerint Kirk fő állítása viszonylag tömören megfogalmazható: az amerikaiaknak nem szabad lemondaniuk kultúrájuk alapjáról, a brit örökségről. Ugyanakkor szerinte Kirk „[n]em hitt az amerikai kultúra »exportálhatóságában«, nem kívánta, hogy Amerika újra formálja a világot, de azt sem kívánta, hogy – a multikulturalizmus jegyében – a világ formálja újra Amerikát."[13] Jogászszemmel nézve meg rendkívül izgalmasnak találhatjuk, hogy ebben az ún. „magkultúrában"[14] milyen jelentős a jogi elemek szerepe. Úgy tűnik, hogy az amerikai kultúra nem lehet teljes a *common law* hagyománya nélkül: az amerikai kulturális identitás és a jog természetét a *common law* határozza meg, amelynek a törvény elsőbbségére és ezen keresztül a joguralomra koncentráló felfogása egyszerűen elválaszthatatlan az amerikai kultúrától.

Tágabb perspektívában Kirk megállapításai egybecsengenek René David gondolataival, aki kiemelt szerepet tulajdonít a jogállamiság gondolatának a nyugati civilizáció történelmében, a jog történelmi szerepét egyértelműen a társadalmi rendezettség biztosításában látva. David szerint a jog szerepének ilyen felfogása a nyugati civilizáció egyik sarokpontja, és ez összekapcsolja a *common law* hagyományát az attól egyébként számos ponton különböző kontinentális jogi hagyománnyal.[15] Kirk és David „összeolvasása" meggyőzhet minket arról, hogy a jog elsőbbségének gondolata – akár a *Rechtsstaat*, akár a *rule*

[13] Egedy (5. lj.) 66.
[14] Egedy (5. lj.) 66.
[15] René David: „Existe-t-il un droit occidental?" in Kurt H. Nadelmann – Arthur T. von Meheren – John Hazard (szerk.): *XXth Century Comparative and Conflicts Law. Legal Essays int he Honor of Hessel E. Yntema*, (Leyden: A. W. Sythoff 1961) 56–64. A fogalom elemzéséhez lásd: Fekete Balázs: „Nyugati jog" in Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogösszehasonlítás rovat, rovatszerkesztő: Fekete Balázs), 2022, *http://ijoten.hu/szocikk/nyugati-jog*.

of law formájában kifejeződve – a nyugati civilizáció egyik lényeges építőköve. Kirk gondolatmenetét követve pedig azt is kijelenthetjük, hogy a jog elsőbbségének védelme – akár a joggyakorlat, akár az elmélet területén – egyúttal a nyugati identitás védelmét is jelenti, és így kultúránk továbbélésének is záloga.

Továbbá meg kell említeni, hogy Kirk műve – a szerző szándékától függetlenül – erős érveket szolgáltat a jog kulturális jelenségként való felfogásához. A jog kutatása sosem szorítkozhat a szabályok egyszerű kutatásának szintjére, mindig figyelembe kell venni a jog kulturális begyökerezettségét,[16] illetve kulturális vonzatait is – üzeni Kirk a jogtudósoknak.[17] Ebben az értelemben tehát a jogász kulturális aktor is – akár az egyes ügyekben, akár civilizációs szinten –, és tevékenységével nemcsak egy szabályrendszer érvényesüléséhez járul hozzá, hanem egy nemzeti kultúra önazonosságának fenntartásában is tevékeny szerepet vállal.[18]

Utolsóként arra is ki kell térni, hogy a magyar nyelvű szakirodalomban viszonylag kevés olyan munka áll rendelkezésre, melyekből a *common law* szellemisége is megismerhető az angol vagy amerikai jog egyes rendelkezéseinek bemutatásán és elemzésén túl.[19] A kötet *rule of law*-ról és képviseletről szóló fejezetei kifejezetten alkalmasnak tűnnek arra, hogy az érdeklődők anélkül ismerjék meg az angol és amerikai jogi kultúra alapvető elemeit, ráadásul történeti és kulturális környezetébe beágyazva, hogy az aprólékosan leírt, gyakran szokatlan részletek komplexitása elrettentené őket már az első oldalak után. Emiatt a kötet jogi jellegű fejezetei akár olyan bevezető egyetemi kurzusok irodalomjegyzékében is helyet kaphatnak, melyek a világ nagy jogrendszerein vagy jogi kultúráin keresztül igyekeznek a hallgatókat bevezetni a jogi kultúra világába.

Fekete Balázs[*]

[16] A hazai jogirodalomból példaként e megközelítés létjogosultságát remekül illusztrálja Schweitzer Gábor munkássága a jogi felsőoktatás története kapcsán. Lásd pl. Schweitzer Gábor: *A katedrán innen és túl: tanulmányok a jogi felsőoktatás múltjából* (Pécs: Publikon 2011) és Schweitzer Gábor: *„A tisztességes jogtanár" Molnár Kálmán pályaképe* (Budapest: MTA TK JTI 2018).

[17] Vö. Marina Kurkchiyan „The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies" in Denis J. Galligan-Marina Kurkchiyan (szerk.): *Law and Informal Practices: The Post-Communist Experience* (Oxford: Oxford University Press 2003) 25–47., *https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199259366.003.0002*.

[18] Vö. James Boyd White, „Law as Rhetoric, Rhetoric as Law: The Arts of Cultural and Communal Life" *The University of Chicago Law Review* 1985/3. 684–702., *https://doi.org/10.2307/1599632*.

[19] A *common law* átfogó magyar nyelvű bemutatásához lásd: ifj. Szladits Károly: *Az angol jog kútfői* (Budapest: Grill 1937); René David: *A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog* (Budapest: KJK 1977) 255–365.; Badó Attila: „Az angol jog vázlata" in Badó Attila – Bencze Mátyás (szerk.): *Betekintés a jogrendszerek világába* (Szeged: Studio Batiq 2007) 18–45.

[*] Egyetemi tanár, ELTE ÁJK, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3.; tudományos főmunkatárs, TK JTI, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. E-mail: *fekete.balazs@tk.hu*.